AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul LIV, 2008

O critică a teoriei prototipului

de
ALINA-MIHAELA BURSUC

Provenant de la psychologie, la théorie du prototype veut révolutionner les conceptions classiques des catègories et du sens lexical. L'article présente cette séduisante théorie (nommée sémantique du prototype), ses arguments contre les théories classiques, les repliques de ces théories, les points faibles, mais aussi une soi-disante utilité du prototype pour la linguistique. Dans la théorie du prototype on fait pas la distinction désignation/signification, mais on montre qu'il existe une certaine hiérarchie dans le champ lexical et dans la definition sémique.

1.0. Dată fiind strînsa legătură dintre limbă şi sistemul cognitiv uman, studierea celor două fenomene de către disciplinele lingvistică, respectiv psihologie, necesită o grijă specială în delimitarea obiectului de studiu, care, nerealizată întotdeauna, a dus la teorii ce pretindeau că studiază un fenomen, cînd de fapt îl studiau pe celălalt. Astfel, în anii '70, cercetări de psihologie experimentală puneau bazele teoriei prototipului, postulînd o concepţie revoluţionară a categorizării şi un nou tip de analiză a sensului unităţilor lingvistice. Teoria prototipului e o teorie într-adevăr seducătoare, însă la o privire lingvistică mai atentă îşi dezvăluie punctele slabe, scopul articolului de faţă fiind: prezentarea succintă a teoriei şi a reproşurilor aduse teoriilor clasice ale categorizării şi sensului lexical, apărarea acestora în faţa reproşurilor nejustificate, precizarea punctelor slabe şi o încercare de recuperare a conceptului de prototip în lingvistică.

2.1. Concepţia clasică a categorizării

În textul *Categorii*, aparţinînd filosofului grec Aristotel, este formulată, în linii mari, teoria clasică a categorizării şi este descris procesul de cunoaştere, în termeni[1] de omonimie şi sinonimie, perspective prin care intelectul uman observă asemănări şi analogii atît la suprafaţa, cît şi în esenţa lucrurilor şi a claselor de lucruri, şi pe care limba le numeşte prin zece categorii. Adevărul realităţii clasificabile nu poate fi contestat de particularitatea că filosoful a gîndit şi scris în limba greacă, deoarece a prezentat modul în care limba numeşte clasele de realitate şi nu măsura în care fiecare limbă istorică înţelege să structureze[2] ceea ce este structurat sau nu în realitate. Aşa se face că teoria aristotelică a categorizării a rezistat şi s-a impus mai ales prin modelul condiţiilor necesare şi suficiente sau prin definiţia în gen proxim şi diferenţe specifice în domeniul vocabularului.

În modelul condiţiilor necesare şi suficiente se stipulează că apartenenţa unei entităţi la o categorie este condiţionată de posesia unor trăsături necesare şi suficiente, trăsături comune tuturor membrilor acelei categorii şi prin care entităţile sînt clar delimitate în cadrul categoriei. Răspunsul la întrebarea: care sînt condiţiile necesare şi suficiente pentru ca o entitate să facă parte din categoria, de exemplu, *pasăre*?, constă în enumerarea trăsăturilor: trebuie să fie animal (fiinţă vie), să aibă

[1] La Aristotel omonimia şi sinonimia sînt termeni ontologici fundamentali, avînd altă accepţie decît în semantica actuală, subliniază Noica (1994:63,69), în comentariul textului *Categorii*.

[2] Cf. Dörschner 1996:22-23, despre distincţia limbă/lucruri la E. Coşeriu.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

pene, aripi, cioc, să zboare (pentru că observaţia comună este a păsărilor care zboară). O entitate cum este, de exemplu, pinguinul, nu zboară (aripile acestuia fiind improprii pentru zbor), însă datorită trăsăturilor prin care se aseamănă cu alte păsări, e categorizat drept pasăre, pe baza principiului asemănării. De fapt omul nu categorizează mecanic, strict după un model, ci categorizează după cum observă în realitate; se poate vorbi, în schimb, de categorizare mecanică, fidelă modelului condiţiilor necesare şi suficiente, în ce priveşte contactul permanent cu entităţile reale deja categorizate.

2.2. Definiţia lexicografică

Identificarea[3] condiţiilor necesare şi suficiente cu sensul unui cuvînt stă la baza teoriilor clasice ale sensului: definiţia sensului referenţial, definiţia lexicografică (definiţia prin incluziune), analiza semică (cu condiţia interpretării semelor drept trăsături referenţiale). Definiţia lexicografică este o parafrază (apropiată de definiţiile aristotelice) alcătuită din gen proxim şi diferenţe specifice (trăsături diferenţiatoare). Formularea unei definiţii e dificilă[4] din cauza necesităţii de a opta pentru un gen, de exemplu, pentru definirea cuvîntului *pătrat* (substantiv) sînt posibile două genuri: *patrulater*, care necesită cunoştinţe de specialitate, şi *figură*. Dar şi selectarea trăsăturilor diferenţiatoare e dificilă, deoarece trăsăturile specifice pot privi descrierea obiectului, utilizarea sa, modalităţile de funcţionare, originea sa, ceea ce determină fluctuaţii în numărul şi alegerea trăsăturilor specifice, de fiecare dată optîndu-se pentru excluderea, din raţiuni de economie a definiţiei, a unor trăsături care ar face-o ineficientă.

2.3. Teoria cîmpului lexical

Vocabularul unei limbi reprezintă o masă de unităţi prea puţin omogenă pentru a putea fi studiată structural, fiind necesare distincţii[5] preliminare pentru stabilirea unor structuri lexicale. Cîmpul lexical este o astfel de structură lexicală şi este definit ca ansamblu de lexeme care îşi subîmpart un continuum de conţinut, stabilind între ele opoziţii de conţinut. Cuvintele din limbă funcţionează în cîmp în calitate de lexeme; analiza semică opune acetse lexeme pe baza principiului opoziţiei cu scopul obţinerii trăsăturilor distinctive, numite seme. Ansamblul semelor unui cuvînt formează un semem, iar intersecţia sememelor tuturor cuvintelor din cîmp reprezintă arhisememul, care se poate realiza lexical printr-un arhilexem. Modelul[6] condiţiilor necesare şi suficiente se păstrează şi în privinţa cîmpului lexical, acesta fiind descris cu ajutorul trăsăturilor necesare (conţinut arhilexematic) şi trăsăturilor diferenţiatoare (seme), ceea ce face ca rezultatul analizei semice, adică formula semică, să fie o alternativă structurală la definiţia lexicografică în cadrul analizei sensului lexical.

2.4. Versiunea standard a teoriei prototipului

Teoria prototipului a cunoscut diverse variante, însă legitimitate şi originalitate proprie prezintă „varianta standard" formulată în psihologia

[3] Cf. Kleiber 1990:23; şi Lehman 2005:34.

[4] Vezi Lehman 2005:22; dar şi discuţia asupra definiţiei substanţiale în DŞtL, s.v. *definiţie*.

[5] Este vorba despre cele şapte distincţii preliminare formulate de lingvistul E. Coşeriu în majoritatea studiilor privind cîmpul lexical: limbă/lucruri; limbaj primar/metalimbaj; tehnica liberă a vorbirii/discurs repetat; sincronie/diacronie; limbă funcţională/limbă istorică; sistem, normă/tip, vorbire; desemnare/semnificaţie.

[6] Cf. Dörschner 1996:70.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

experimentală de E. Rosch, care îşi propune[7] să cerceteze natura şi structura reprezentării mentale. Premisa constă în faptul că auzirea unui cuvînt în limbaj natural, de exemplu[8] *pasăre*, şi înţelegerea sensului cuvîntului produce o reprezentare mentală care e susceptibilă de a fi: o listă de trăsături necesare şi suficiente, o imagine concretă a categoriei sau o listă de membri ai categoriei. Metoda folosită de Rosch în teste constă în oferirea unui „prime”[9], o informaţie care facilitează reprezentarea mentală, după care se cere numirea membrilor categoriei, nimic deosebit faţă de proba clasică a producerii termenilor. Exemplu: în studiul categoriei *culori*: anterior s-a oferit prime-ul *culori*, care facilitează răspunsurile privind „exemplarele bune”, prototipurile, după care sînt enumerate „exemplare rele”, membrii nonprototipici.

Prototipul[10] este cel mai bun reprezentant comun asociat al unei categorii, şi care conţine proprietăţile tipice, adică cele mai bune proprietăţi ale categoriei, de exemplu: pentru categoria *pasăre* se dă ca prototip *vrabia*; pentru categoria *fruct* se dă ca prototip *mărul* şi ca cel mai puţin reprezentativ *măslina*. Principiul care funcţionează în organizarea categoriei este „asemănarea de familie” (concept introdus de filosoful L. Wittgenstein), principiu care exprimă modul în care membrii categoriei se grupează în jurul prototipului. Teoria prototipului are la bază următoarele teze: categoria are o structură internă prototipică; gradul de reprezentativitate al unui exemplar corespunde gradului de apartenenţă la categorie; frontierele categoriilor sau conceptelor sînt imprecise; membrii unei categorii nu prezintă proprietăţi comune cu toţi membrii; apartenenţa la o categorie se efectuează pe baza gradului de similaritate cu prototipul; categorizarea e operată global, şi nu analitic. Adepţii teoriei prototipului îşi propun (Kleiber 1990:18): reintegrarea în sensul cuvîntului a trăsăturilor enciclopedice excluse de modelul clasic, organizarea internă a categoriei şi trasarea ierarhiei intracategoriale.

3.0. Reproşuri ale teoriei prototipului şi contraargumente

3.1. Nu poate fi vorba de reintegrarea unor trăsături în sensul cuvîntului, pentru că nu aveau cum să fie excluse fără ca acesta să sufere, ci prin teoria prototipului se doreşte mai degrabă reintegrarea trăsăturilor respective în definiţia lexicografică. Se reproşează aşadar definiţiei clasice, fidelă modelului condiţiilor necesare şi suficiente, formulată în termeni de gen proxim şi diferenţe specifice, că a inclus numai trăsăturile esenţiale şi că le-a exclus pe cele accidentale, enciclopedice, de exemplu „cîine este animal”, dar nu şi „cîinele este fidel”. Pe de o parte, opţiunea definiţiei clasice pentru trăsăturile esenţiale nu este întîmplătoare, ea răspunde cerinţelor de economie şi eficacitate[11]. Indirect se aduce acelaşi reproş şi formulei semice a termenilor dintr-un cîmp lexical, formulă obţinută prin analiza semică, pe baza principiului opoziţiei, o definiţie care conţine numai trăsăturile distinctive şi care este mult esenţializată chiar şi faţă de definiţia lexicografică. Pe de altă parte, semantica lexicală nu este cu totul

[7] Vezi Rosch 2008:179.

[8] Exemplele vor fi date în limba română, deoarece teoria prototipului vizează desemnarea, fără preocupare pentru semnificaţia într-o anumită limbă.

[9] Vezi Rosch 2008:135-136.

[10] Vezi Kleiber 1990:9,48-49; DŞtL, s.v. *prototip*.

[11] Cf. Lehman 2005:19; cerinţa a fost formulată de Aristotel.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

indiferentă faţă de trăsăturile enciclopedice, acestea apărînd uneori în definiţie sub forma, de exemplu, a virtuemului[12].

3.2. Un alt scop al teoriei prototipului îl constituie trasarea ierarhiei intracategoriale, un reproş adus atît categorizării clasice, cît şi teoriei cîmpului lexical se referă la absenţa ierarhiei pe verticală între categorii şi între cuvinte. Dar se ignoră noţiune logice de gen şi specie, precum şi accesul lor în semantica lexicală prin noţiunile de hiperonim şi hiponim, şi mai apoi în semantica structurală, prin noţiunile de arhisemem, semem în plan semantic, şi arhilexem, lexem în planul realizărilor lexicale. Nu doar că se ignoră această realitate, dar E. Rosch stabileşte trei[13] niveluri categoriale: nivel supraordonat (*animal*), nivel de bază (*cîine*), nivel subordonat (*boxer*). Însă aranjarea entităţii, de exemplu, „cîine" în categorii diferite şi utilizarea desemnărilor corespunzătoare privind relaţiile de incluziune nu au fost neglijate de teoriile clasice.

De asemenea, se reproşează lipsa ierahiei în cîmpul lexical, dar aceasta este inerentă în organizarea cîmpului prin arhilexem, dimensiuni şi lexeme, aşadar nu lipsa ierarhiei, ci lipsa interesului pentru analiza ierarhiei poate fi obiectul unui reproş. Exemple: în cîmpul relaţiilor de rudenie, paradigma rudeniei naturale este aşezată mereu prima; în cîmpul culorilor, ierarhia seamănă mai degrabă cu ordinea cuvintelor într-o taxonomie, deoarece ierarhia paradigmelor respectă ordinea în care se învaţă de obicei culorile, primele sînt aşadar cele trei culori primare: roşu, galben, albastru (aici, pentru lingvistul român intervine un element etnic, întărit de prezenţa celor trei culori pe drapelul românesc).

3.3.1. Adepţii teoriei prototipului constată, făcînd lectura doar a definiţiilor categoriilor, că este îndoielnic[14] ori caracterul necesar, ori caracterul suficient al trăsăturilor. Însă e necesară şi lectura definiţiilor termenilor ce desemnează excepţii ale categoriilor, modelul condiţiilor necesare şi suficiente fiind un model de definire ce dă întîietate majorităţii, şi nu excepţiilor. Caracterul necesar este considerat îndoielnic atunci cînd o trăsătură exprimată în definiţie nu este verificată de toţi referenţii, soluţia propusă de teoria prototipului fiind să se renunţe la această trăsătură. De exemplu: trăsătura[15] „a zbura" nu este verificată de toţi membrii categoriei *pasăre*, pinguinul e o pasăre, dar nu zboară, şi din această cauză ar trebui ca trăsătura să nu apară în definiţia termenului *pasăre*. În primul rînd, trăsătura nici nu apare în toate definiţiile din dicţionarele de limbă sau este prezentată ca o posibilitate, nu ca o certitudine („aripi pentru zbor") şi, în al doilea rînd, lexicografii au optat pentru referirea la majoritatea membrilor categoriei atunci cînd au definit termenul *pasăre*, urmînd ca în definiţia termenului, de exemplu, *pinguin*, referitor la o excepţie a categoriei *pasăre*, să precizeze că îi lipseşte această trăsătură. Cîmpul lexical este şi mai riguros şi nu include semul 'a zbura' în arhisememul lui *pasăre*, dar pentru că mare parte din lexeme conţin semul, acesta este inclus într-o dimensiune distinctivă, constitutivă pentru o paradigmă a cîmpului „păsări".

[12] Vezi Kleiber 1990:36; virtuemul este introdus de B. Pottier.

[13] Cf. Lehman 2005:37.

[14] Cf. Kleiber 1990:34-35.

[15] Dörschner 1996:72; Kleiber 1990:33; Lehman 2005:35. Categoria *pasăre* a devenit exemplul, prin excelenţă, al teoriei prototipului.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

Caracterul suficient este considerat îndoielnic cînd definiția nu conține trăsături suficiente, aceeași definiție potrivindu-se și altor termeni cu totul diferiți, drept pentru care teoria prototipului cere introducerea de trăsături suplimentare. Fillmore[16] discută exemplul termenului engl. *bachelor*, pentru care definiția „a man who has never been married" este insuficientă datorită unor cazuri particulare precum este cel al papei. Dar engl. *Pope* este un titlu corespunzător unei poziții ierarhice în comunitatea religioasă catolică, ceea ce îi conferă statutul unui termen dintr-o nomenclatură.

3.3.2. Se reproșează categorizării clasice, definiției lexicografice și semanticii structurale că nu țin seama de exemplarele atipice ale unei categorii, teoria prototipului revendicîndu-și actul de a face dreptate acestor cazuri marginale pe care le include în categoria de tip prototipic datorită asemănării cu prototipul. Exemplul tipic, ce însoțește reproșul, îl reprezintă categoria scaunelor, respectiv definiția lexicografică și formula semică a termenului *scaun*. Conform teoriei prototipului, un scaun atipic prin construcție sau accident (de exemplu: lipsa unuia din cele patru picioare) este respins din categoria *scaun* datorită modelului condițiilor necesare și suficiente care cere ca un scaun să aibă patru picioare, să servească șederii, să fie din material rigid. Aceeași opacitate este suspectată și definiției lexicografice care exprimă în termeni de gen proxim și diferențe specifice trăsăturile referențiale anterioare, neputînd fi numite și definite *scaune* decît anumite obiecte. Se consideră că nici analiza semică a lui B. Pottier, privind arhilexemul fr. *siège*, în trăsăturile „sur pied", „avec dossier", nu este mulțumitoare, datorită, de exemplu, scaunelor atipice, care nu au picioare, ci role, denumite germ. *Zahnarztstuhl* sau *Bürostuhl*. Aristotel (1994:69) spunea foarte clar că, în procesul de cunoaștere, intelectul uman observă asemănări între lucruri și e puțin probabil ca Aristotel să se fi referit numai la asemănările dintre lucrurile timpului său, așa că, privitor la scaune, o categorie de artefacte, intelectul este în stare să observe permanent asemănările și le categorizează drept scaune. Dacă e să acceptăm un prototip, acela nu poate fi decît obiectul scaun, astfel nu teoria prototipului permite categorizarea scaunelor atipice, ci categorizarea acestora după modelul clasic e posibilă datorită asemănării cu un obiect prototip. Nu intră în sarcina semanticii lexicale studierea scaunelor atipice decît în măsura în care acestea primesc și un nume, o desemnare specifică, de exemplu *scaun de birou*. Reproșului potrivit căruia semantica structurală refuză cercetarea acestui termen, i se poate răspunde că termenul nu poate fi cercetat structural întrucît nu trece de filtrul distincțiilor coșeriene, în care se precizează că un termen de specialitate sau o parafrază aparținînd vorbirii repetate nu poate face parte dintr-o structură lexicală.

3.3.2.1. În viziunea teoriei prototipului, modelul condițiilor necesare și suficiente prezintă un alt inconvenient: nu se aplică tuturor sectoarelor vocabularului, un exemplu fiind adjectivele culori, pentru care există doar trăsătura necesară „culoare". Definirea culorilor însă reprezintă un eșec atît pentru modelul condițiilor necesare și suficiente, cît și pentru teoria prototipului. În realitate, cele două teorii se completează în definirea culorilor, genul proxim e „culoare", iar diferențele specifice se bazează pe comparații prototipice, în care prototipurile sînt lucruri, definiția lexicografică a unei culori are forma „care are culoarea lui X", în care X desemnează

[16] Cf. Kleiber 1990:34.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

o „substanță” (aristotelică) care deține în mod prototipic culoarea respectivă, de exemplu *albastru* e definit „care are culoarea cerului senin”.

3.3.2.2. G. Lakoff[17] reproşează semanticii lexicale că nu este interesată de cazurile marginale, de exemplu definiția clasică în condiții necesare şi suficiente a conceptului „mamă”, pentru limba franceză: *mère* = „femme qui a donné naissance à un enfant”, reprezintă modelul „naissance”, care nu se aplică tuturor cazurilor de „mame”. Lakoff enumeră alte modele precum „modèle nourricière” („femme adulte qui nourrit et élève un enfant est la mère de cet enfant”), „modèle marital” („la femme du père est la mère”), „modèle génétique” („la femme qui a fournit le matériel génétique”), fiind vorba de persoane care nu au dat propriu-zis naştere acelor copii. Modelelor „non naissance” prezentate de Lakoff, li se pot adăuga şi altele, în primul rînd modelul foarte recent al „mamei purtătoare”, care deşi naşte copilul, corespunzînd modelului „naissance”, totuşi acesta nu va fi al ei, ci al altor persoane (bărbat şi femeie, care devin astfel părinți). Dacă vom căuta în istoria umanității, vom observa o multitudine de situații, de astfel de modele, cu o practică mai largă sau mai restrînsă, în funcție de formele de organizare a familiei, dar şi de mentalități, şi există pericolul de a cădea în analize amănunțite care nu sînt lingvistice, deşi au o anumită importanță în analiza lexicului. Cum observă, de altfel Kleiber (1990:127), nu există o „multiplicitate” de concepte ale lui „mamă”, există mai curînd un singur concept mai larg, un concept elastic cu nucleu şi periferie. Se ridică o altă problemă în acest punct, care priveşte direct lexicul structurabil şi cele şapte distincții coşeriene. Dacă parafrazele de tipul *mamă vitregă*, chiar *mamă de-a doua*, *mamă adoptivă*, *mamă-soacră* (cuvinte compuse, în a căror componență intră lexemul *mamă*) sînt admise în lexicul structurabil, deoarece aparțin tehnicii vorbirii, şi nu vorbirii repetate, sintagmele de tipul *mamă donatoare, mamă purtătoare* (desemnări ale unor realități recente, subiect de polemică etică, desemnări neintrate în uzul vorbitorilor) aparțin mai degrabă unei terminologii (medicală, juridică).

3.3.3. Semanticii structurale i se aduce reproşul că nu cercetează parafraze de tipul rom. *scaun de birou* (germ. *Bürostuhl*), dar semantica structurală nu cercetează astfel de parafraze datorită distincției coşeriane limbă/lucruri, care privilegiază limba în detrimentul lucrurilor, lexicul structurabil în detrimentul taxonomiilor. Teoria prototipului are predilecție tocmai spre taxonomii, o dovadă este nivelul categorial subordonat din ierarhia lui E. Rosch.

3.4.1. Un reproş general, care este formulat nu numai de adepții teoriei prototipului, priveşte intuiția vorbitorului, întrucît s-a spus că vorbitorul obişnuit este incapabil să formuleze adecvat o definiție cuvintelor. Este o critică falsă, întrebat ce este, de exemplu, un cîine, orice vorbitor va răspunde „un cîine este un animal care ...”, dar nu va spune nicidecum „un cîine este cel mai bun reprezentant”, adică vorbitorul e capabil de o definiție în termeni de gen proxim şi diferențe specifice, şi nu de o definiție în termeni de prototip.

3.4.2. Adepții teoria prototipului observă dezacordul privind condițiile necesare şi suficiente pentru acelaşi termen (trăsături diferite, ierarhie diferită de trăsături, definiții diferite în dicționar). Reproşul este neîntemeiat din mai multe motive: pentru acelaşi termen, trimițînd la acelaşi referent, definițiile lexicografice diferă datorită opțiunilor diferite ale lexicografilor şi prezenței termenilor în

[17] Cf. Kleiber 1990:126.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

domenii diferite. Realizarea unei definiţii comportă o dificultate dublă: alegerea genului proxim din mai multe posibile (de exemplu pentru *pătrat* sînt două posibilităţi: *patrulater* şi *figură*; pentru *pasăre*, tot două posibilităţi: *vertebrat* şi *animal*; primul necesitînd cunoştinţe de specialitate) şi selectarea diferenţelor specifice, deoarece acestea pot privi: descrierea obiectului, utilizarea sa, modalităţile de funcţionare, originea sa. Preferinţa pentru un gen proxim şi diferenţe specifice care necesită cunoştinţe de specialitate, determină o definiţie pertinentă într-un anumit domeniu, nefiind însă o definiţie a sensului lexical.

O situaţie interesantă legată de opţiunea lexicografilor pentru anumite trăsături specifice e de găsit în lectura contrastivă a definiţiilor conceptului „mamă" în trei limbi (română, franceză, germană). Astfel: rom. *mamă*[18] = „femeie considerată în raport cu copiii ei"; fr. *mère*[19] = „femme qui a mis au monde un ou plusieurs enfants"; germ. *Mutter*[20] = „eine Frau, die ein Kind geboren hat". Diferenţa dintre cele trei definiţii este dată de conceptul definit: în dicţionarul românesc e definit conceptul de „relativ" (în sens aristotelic) „mamă – copii", pe cînd în dicţionarele francez şi german, e definit conceptul în calitate de „substanţă" (aristotelică). Se pune problema dacă în articolul lexicografic ar trebui să fie definite ambele concepte sau care anume ar trebui să apară, din exemplificarea anterioară, se vede că fiecare autor de articol lexicografic a optat pentru unul dintre ele. Potrivit concepţiei clasice aristotelice a categorizării, conceptul de „mamă" este un relativ şi pentru că definiţiile lexicografice sînt apropiate de modelul aristotelic în gen proxim şi diferenţe specifice, ar fi firesc, în linia tradiţiei aristotelice, să se definească „relativul". Lectura definiţiilor din DEX a articolelor altor nume de rudenie arată că principiul nu e respectat riguros, astfel „fin" şi „naş" fiind considerate relative, ar trebui să aibă definiţii simetrice, dar *fin* este definit ca relativ, în timp ce *naş* e definit ca substanţă.

3.4.3. O altă critică generală, nu numai din partea teoriei prototipului, este îndreptată împotriva naturii referenţiale a trăsăturilor folosite în definiţii. Deja lingvistului francez B. Pottier i s-a reproşat că în exemplul paradigmatic: fr. *sièges*, termenii fr. *chaise, pouf, tabouret, sofa, fauteuil*, sînt descrişi prin semele: 'avec ou sans bras', 'avec ou sans dossier', 'pour une ou plusieurs personnes', 'est en matériel rigide ou non', care sînt trăsături inerente lucrului. Totuşi trăsăturile nu sînt inerente lucrului, ci inerente limbii, pentru că nu trăsăturile lucrului, ci felul în care omul percepe lucrul determină aceste trăsături, fiind vorba mai degrabă de trăsături antropomorfe, pentru că provin din experienţa omului cu lumea. Critica este exagerată şi pentru că ignoră semantica structurală, care practic a eliberat semele de legătura cu referentul datorită principiului opoziţiei.

3.5. Legătura dintre semantica lexicală şi modelul condiţiilor necesare şi suficiente este realizată prin faptul că setul de condiţii necesare şi suficiente este identificat cu sensul cuvîntului. Potrivit teoriei prototipului, sensul nu poate fi un astfel de set (abstract) de condiţii necesare şi suficiente, ci mai degrabă un „obiect mental"[21], dar teoria prototipului a operat artificial şi apoi a criticat această reducere a sensului lexical.

[18] DEX, s.v. *mamă*.
[19] MRobert, s.v. *mère*.
[20] LDeutsch, s.v. *Mutter*.
[21] Vezi Kleiber 1990:12,59.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

3.6.1. Una din tezele categorizării clasice spune că membrii unei categorii au statut egal, lucru negat în teoria prototipului, deoarece într-o categorie unele exemplare sînt mai bune decît altele. Avînd în vedere că, în general, domeniul supus categorizării prototipice este cel al substanței aristotelice, este utilă precizarea că între specii nu se poate spune că una ar fi substanță într-un grad mai mare decît alta, acest fapt fiind un argument serios în favoarea egalității dintre membrii categoriei.

3.6.2. Inconvenientul delimitării interne stricte, delimitare provenind din egalitatea membrilor în categorie şi a lexemelor în cîmp, nu a fost observat numai de teoria prototipului, această problemă a fost pusă şi în lingvistică. În cîmpul lexical există reprezentanți centrali şi marginali, dar clarificarea acestei probleme nu este contribuția teoriei prototipului.

3.6.3. În delimitarea externă a cîmpului lexical sînt probleme şi adepții teoriei prototipului nu au întîrziat să ofere propriile soluții privind organizarea intercategorială. Totuşi, şi în ce priveşte cîmpul lexical delimitarea este posibilă prin conținutul arhilexematic care leagă membrii pînă intră în relații de opoziție, devenind trăsătură distinctivă în alt cîmp[22].

3.7. Dacă în concepția clasică a categorizării trăsăturile comune sînt cele care permit aranjarea membrilor în aceeaşi categorie, în teoria prototipului sînt necesare pentru apartenența la o categorie trăsăturile tipice şi asemănarea cu prototipul, şi numai doi membri vecini pot avea în comun o trăsătură. Însă este imposibil ca membrii categorizați în aceeaşi categorie să nu aibă măcar o trăsătură în comun, şi pe cît de tranşantă este în teorie această teză, tot atît de mult nu este de găsit în exemplele date, de fiecare dată recunoscîndu-se o proprietate comună, de exemplu „vizibilitate" pentru *culori*, „are aripi" pentru *păsări*.

3.8. I se reproşează modelului condițiilor necesare şi suficiente că este prea rigid, modelul de categorizare propus de teoria prototipului fiind unul suplu, accesibil. Critica este falsă, întrucît este prezentat intenționat ca rigid modelul clasic al categorizării, în timp ce proprietățile tipice îi substituie proprietățile comune.

4.0. Reproşuri aduse teoriei prototipului privind legitimarea lingvistică

4.1. Răspunzînd unei eventuale critici, în teoria prototipului se spune ferm că originea prototipului, cel mai repede şi primul numit exemplar, nu stă în familiaritatea cu obiectul, de exemplu omului îi este mai familiar puiul de găină decît vulturul, dar vulturul este considerat drept un exemplar prototipic al categoriei *pasăre* în mai mare măsură decît puiul. La prima vedere, i se poate da dreptate, însă vorbitorul auzind numele categoriei *pasăre* presupune existența trăsăturii „adult", pe care puiul nu o deține şi pentru care nici nu va fi considerat prototip.

4.2. Se doreşte aplicarea teoriei prototipului la nivelul lexicului, dar apare o problemă în sensul că structura ierarhică a lexicului e dată de relații ce presupun trăsături comune, trăsături pe care teoria prototipului le neagă. Astfel o teză importantă a teoriei prototipului ce priveşte trăsăturile tipice nu permite aplicarea unei alte teze, organizarea ierarhică internă a categoriei.

4.3.1. Premisa că orice teorie a categorizării este o teorie a sensului lexical, deci o teorie semantică, permite teoriei prototipului să afirme că sensul lexical al unui termen este fondat pe asemănarea cu prototipul. Dacă teoria prototipului ar putea fi acceptată ca teorie a categorizării, totuşi nu poate fi acceptată ca teorie semantică,

[22] Cf. Kleiber 1990:85, pe baza observației lui E. Coşeriu.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

pentru că nu de sens se ocupă, ci de lucru, eventual de desemnarea acestuia, motiv pentru care Coşeriu (1994:96) a şi etichetat-o drept „semantică a lucrului".

4.3.2. În viziunea interdisciplinară a ştiinţei cognitive, semnificaţia se găseşte la nivelul *parole*, acolo unde semnificaţia este actualizată. Semnificaţiile sînt unităţi cognitive, stocate în lexiconul mental al vorbitorului, ceea ce interesează teoria prototipului nefiind un studiu structural, ci o cercetare a aspectelor cognitiv-psihologice ale semnificaţiei. O astfel de cercetare este de salutat pentru psihologie, dar nu cu păstrarea termenului semnificaţie, sau nu în această accepţie. Cercetarea semnificaţiei se face la nivelul sistemului, desemnarea are loc la nivelul vorbirii, cît despre actualizare, aceasta se produce prin sens în discurs. Aşadar, în teoria prototipului se face o dublă confuzie: între desemnare şi semnificaţie, şi între semnificaţie şi structura lucrului.

4.3.3. Reproşurile aduse semanticii lexicale, fie că e vorba de definiţiile de dicţionar sau de ierarhia din cîmpul lexical, sînt făcute pornind de la premisa că teoria prototipului este o teorie lingvistică. Dar teoria prototipului este o teorie cognitivă, cu originea în psihologia experimentală. Această origine psihologică a ridicat chiar problema variaţiei individuale privind prototipul, dar testele au confirmat o stabilitate (mare) datorită consensului între membrii comunităţii.

4.3.4. Ştiinţelor cognitive le sînt proprii conceptele, noţiunile, lucru întărit de scopul manifestat de a cerceta aspectele cognitiv-psihologice ale semnificaţiei. Însă între noţiune şi semnificaţie este o diferenţă, ce la nivel general corespunde considerării diferite a limbii din perspectivă structurală şi cognitivă. Noţiunile, categoriile sînt concepte reprezentate intern, dar nefiind legate necesar de limbă (obiectele din realitate trec în abstracte în gîndire), în timp ce semnificaţia[23] este un conţinut dat împreună cu forma expresiei. Noţiunea e nelegată de o formă materială, nu este un fenomen primar lingvistic, ci psihologic, logic, epistemologic, în timp ce desemnările, semnificaţiile sînt fenomene lingvistice.

4.4. Apartenenţa membrilor la o categorie este condiţionată de asemănarea cu prototipul, teoria prototipului revendicîndu-şi principiul „asemănării de familie", concept introdus de L.Wittgenstein. Totuşi acest principiu, deşi nu a fost formulat astfel, este prezent în concepţia clasică a categorizării prin observarea asemănărilor şi analogiilor dintre lucruri de către intelectul uman.

4.5. Vorbitorul selectează, cu precădere, din cele trei niveluri categoriale ale lui Rosch, termenul corespunzător nivelului de bază, de ex. la vederea unei biciclete, vorbitorul de limbă germană desemnează mai degrabă *Fahrrad* decît *Fahrzeug, Fortbewegungsmittel* sau *24-Gang Titanleichtlauf(fahr)rad*; la vederea unui cîine, vorbitorul (de limbă română) desemnează mai degrabă *cîine*, decît *patruped, animal* sau *boxer*. Această idee este susţinută constant în varianta standard a teoriei prototipului, dar nu se precizează decît că prototipul întotdeauna este ales la nivelul de bază, fără a se da vreo explicaţie. Fiind vorba tot de „substanţa" aristotelică, explicaţia ar putea fi aceea că specia, corespunzătoare nivelului de bază, se enunţă mai degrabă decît genul, corespunzător nivelului supraordonat, despre un anumit subiect, aşadar despre o bicicletă sau despre un cîine.

4.6. Teoria prototipului refuză dimensiunea analitică, astfel o proprietate nu trebuie împărtăşită de toţi membrii, apartenenţa la categorie făcîndu-se global. Avînd în vedere că aplicaţiile dovedesc prezenţa măcar a unei trăsături comune

[23] Vezi Dörschner 1996:63.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

între membri, trebuie acceptat că apartenența membrilor la categorie se face şi analitic, aşa cum se susține în concepția clasică a categorizării.

4.7. Prototipul este definit ca cel mai bun reprezentant al categoriei, având trăsăturile tipice, cele mai bune şi într-un număr mare comparativ cu ceilalți membri. La nivelul lexicului, mai precis în cîmpul lexical nu se pune problema: cel mai bun/rău reprezentant sau lexemul cu cele mai multe/puține seme. Chiar aplicînd testul prototipic la numele de rudenie, deşi primele numite au fost lexemele *mamă*, *tată*, acestea nu conțin cele mai multe seme, sau cele mai tipice seme din cîmp, exemplu ce respinge ideea teoriei prototipului. De altfel, existența unui cel mai bun reprezentant al categoriei a fost infirmată de variantele extinse ale teoriei prototipului, deoarece există mai multe exemplare care pot fi considerate prototipuri[24], de exemplu pentru categoria *pasăre*, sînt considerate mai multe prototipuri: *vrabie, vultur, struț*.

4.8. Sensul lexical e întemeiat pe asemănarea cu prototipul, dar dacă e să uzăm de premisa de la care porneşte E. Rosch, e de observat că lucrurile nu stau aşa: vorbitorul aude un cuvînt, nume al unei categorii, şi îi înțelege sensul, după care i se cere să numească membrii categoriei, numire ce dovedeşte natura reprezentării mentale a categoriei, după cum crede psihologul, dar deja s-a spus că au loc două fenomene diferite, doar înțelegînd sensul, are loc şi reprezentarea mentală, primul fenomen e lingvistic, al doilea psihic. Se mizează mult şi pe faptul că prototipurile sînt indicate repede, față de membrii nonprototipici care sînt numiți mai greu, însă e un fapt ce ține de natura vorbirii, care e o înlănțuire în timp, şi de natura gîndirii care e continuă.

5.0. Utilitatea conceptului de prototip în lingvistică

Dacă se renunță la revendicarea că ar fi semantică, teoria prototipului este deosebit de utilă în punerea în lumină a organizării ierarhice în cîmpul lexical, fără să intervină în analiza sensului, deci numai ca modalitate de organizare.

5.1.1. Teoria prototipului poate explica prin modelul celor trei niveluri, într-o manieră simplă, procesul de selectare a unui anumit cuvînt, aspect de prim interes pentru lingvistica textului. Nivelul de bază e nivelul de desemnare preferat şi conține termenii contextual neutri, exemplu (Kleiber, 1990:86): într-o poveste cu doi cîini vor fi folosiți termeni ai nivelului subordonat: fr. *caniche* şi *épargneul*, într-o poveste cu un cîine va fi folosit termenul nivelului de bază: fr. *chien*.

5.1.2. Potrivit definiției lexicografice a conceptului în calitate de substanță ar fi posibilă ierarhia – nivel supraordonat: *femeie*; nivel de bază: *mamă*; nivel subordonat: *mamă naturală* (*bună*), *mamă adoptivă*, *mamă vitregă*, *mamă donatoare*, *mamă purtătoare*, dar şi *mamă-soacră* sau *naşă* („mamă spirituală"). Această posibilitate de ierarhizare este utilă pentru aranjarea materialului lexical şi seducătoare, dar e problematică pentru analiza semică.

5.2.1. Testele prototipice[25] privind cîmpul lexical al numelor de rudenie în limba română au indicat prototipurile *mamă, tată*, iar enumerarea întîi a cîtorva nume de rudenie naturală arată că trăsătura prototipică este „rudenie naturală". Acest aspect însă nu are nicio relevanță pentru analiza semantică a cîmpului lexical.

[24] Cf. Lehman 2005:36.

[25] Testele au fost aplicate unui eşantion de colegi, şi, în ciuda unor fluctuații, răspunsurile au fost identice în privința prototipurilor.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

5.2.2. Ierarhia prototipică există şi în definiţia semantică realizată de semantica structurală, şi se poate spune că teoria prototipului îndreaptă atenţia asupra acesteia. Ca exemplificare, ne oprim asupra unui aspect din analiza cîmpului numelor de rudenie: ierarhia lexemelor pe dimensiunea „gen" („sex"). Un fapt important este că această dimensiune traversează întreg cîmpul, structurează majoritatea opoziţiilor între termeni în opoziţii binare, este formulată în termeni de seme în opoziţia /masculin/ – /feminin/, şi toate aceste aspecte sînt pe parcursul analizei evidenţiate (desigur se bazează pe trăsături referenţiale ce ţin de cele două tipuri de sex uman). Teoria prototipului luminează o problemă existentă sub două aspecte în privinţa dimensiunii semantice „gen": ordinea clasică „masculin, feminin" a termenilor cînd se discută o astfel de opoziţie (doar termenul feminin *mamă* e numit înaintea masculinului *tată*) şi opţiunea tradiţională pentru opoziţia de tip privativ a trăsăturilor (semelor în analiza semică): [masculin]/[– masculin] sau într-o variantă nediscriminatorie [masculin]/ [feminin], cînd, de fapt, e justificat să fie echipolentă (ambele trăsături fiind în aceeaşi măsură îndreptăţite logic). Fenomenul este lingvistic (şi, am văzut, şi metalingvistic), dar explicaţia este de natură socio-culturală, o întreagă experienţă socio-culturală fiind imprimată prin limba care formează gîndirea.

5.3. Între cazurile favorabile teoriei prototipului sînt categoriile referitoare la fenomene de percepţie, specii naturale, artefacte; categoriile gramaticale, în special substantivele, şi unităţile superioare cuvîntului. Cuvîntul polisemantic este o categorie de cuvinte al cărei prototip este primul sens, de bază, central, iar celelalte sensuri sînt instanţe mai mult sau mai puţin îndepărtate.

6.0. Concluzii

Teoria prototipului, asumîndu-şi pretenţia de semantică a prototipului, urmăreşte cu predilecţie neajunsurile teoriilor clasice (concepţia clasică a categorizării, analiza sensului în definiţia lexicografică, teoria cîmpului lexical), ignoră realizările acestora (eliberarea semelor de încărcătura referenţială), substituie termenii şi conceptele acestora prin termeni şi concepte proprii. Dar, la rîndul ei este traversată de neajunsuri ce vin din originea psihologic-experimentală şi din confuzia serioasă între desemnare şi semnificaţie. Ce poate fi folosit din această teorie în analiza unui cîmp lexical este îndreptarea atenţiei spre ierarhia, de altfel existentă, a dimensiunilor în cîmp, a lexemelor în dimensiune, a semelor în formula semică şi căutarea unei valorificări lingvistice a acesteia.

Sigle şi bibliografie

A. Surse

DEX = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan", *Dicţionarul explicativ al limbii române*, ediţia a II-a, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1998.

DŞtL = Angela Bidu-Vrănceanu, Cristina Călăraşu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaş, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicţionar de ştiinţe ale limbii*, Editura Nemira, Bucureşti, 2005.

LDeutsch = Dieter Götz, Günter Haensch, Hans Wellmann (Herausgeber), *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Das einsprachige Wörterbuch für alle, die Deutsch lernen*, Langenscheidt KG, Berlin und München, 2008.

MRobert = Alain Rey (coord.), *Le Robert Micro. Dictionnaire d'apprentissage de la langue française*, Dictionnaires Le Robert, Paris, 1995.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)

B. Literatură secundară

Aristotel, *Categorii*, traducere şi interpretare de Constantin Noica, Editura Humanitas, Bucureşti, 1994.

Coşeriu, Eugen, *Prelegeri şi conferinţe* (1992-1993), Supliment – „Anuar de lingvistică şi istorie literară", T.XXXIII, 1992-1993, Seria A. Lingvistică, Iaşi, 1994.

Dörschner, Norbert, *Lexikalische Strukturen. Wortfeldkonzeption und Theorie der Prototypen im Vergleich*, Nodus Publikationen, Münster, 1996.

Kleiber, Georges, *La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990.

Lehman, Alice, Françoise Martin-Berthet, Chapitre 3. *Les analyses du sens lexical*, în *Introduction à la lexicologie. Sémantique et morphologie*, (II ed.), Armand Collin, Paris, 2005, p.17-42.

Rosch, Eleonor, *Cognitive representations of semantic categories*, în *Lexicology. Critical Concepts in Linguistics*, vol II, Edited by Patrick Hanks; Routlege-Taylor & Francis Group, London and New York, 2008, p.131-193.

BDD-A2515 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 07:09:47 UTC)